

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ НОТАРІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

BASIC PRINCIPLES OF NOTARIAL PROCEDURAL LAW OF UKRAINE

Долінська М.С., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Дослідження присвячено актуальним питанням правового регулювання провадження нотаріальної діяльності в Україні. У статті висвітлюється одне із центральних питань здійснення нотаріальної діяльності – поняття принципів нотаріального процесуального права. Автор розглядає основні критерії класифікації принципів нотаріального процесуального права.

Принципи нотаріального процесуального права – це основоположні засади, керівні ідеї та постулати, які виражені передусім у нормативно-правових актах та які впливають зі змісту правових норм, нотаріальної та судової практики, нотаріальних звичаїв, правової доктрини, а також судових прецедентів. Оскільки принципи нотаріального процесуального права реалізуються у нотаріальній процесуальній діяльності, то вони виступають не тільки принципами права, а й принципами нотаріального процесу, тобто провадження нотаріальної діяльності з учинення нотаріальних дій органами нотаріату. Дослідники нотаріату розглядають принципи нотаріального процесуального права саме як принципи нотаріального процесу, тобто отожднюючи їх.

Значущість принципів нотаріального процесу полягає у тому, що певною мірою вони можуть застосовуватися як засіб урегулювання прогалин у нотаріальному процесуальному праві. Досліджено найбільш поширені класифікації принципів нотаріального процесу. Проведено характеристику окремих принципів нотаріального процесуального права. Усі принципи нотаріального процесу пов'язані між собою та доповнюють один одного. Принципи нотаріального процесу коригуються та змінюються відповідно до зміни державної політики у сфері нотаріату. Причинами цього є відповідні зміни у державі, у правовому регулюванні нотаріальної діяльності. Автор стверджує, що відбувається розширення видів принципів нотаріального процесуального права.

Нотаріуси у своїй щоденній нотаріальній діяльності під час здійснення нотаріального процесу з учинення конкретних нотаріальних дій повинні дотримуватися вищевказаних принципів.

Ключові слова: принципи, законність, таємниця вчинення нотаріальних дій.

The research deals with the urgent issues of legal regulation of notarial activities in Ukraine. The article covers one of the central issues of notarial activities – the concept of principles of notarial procedural law. The author considers the main criteria for classifying the principles of notarial procedural law.

The principles of notarial procedural law are the basic principles, guiding ideas and postulates, which are expressed primarily in normative and legal acts, and follow from the content of legal norms, notarial and judicial practice, notarial customs, legal doctrine, and judicial precedents. Since the principles of notarial procedural law are implemented in notarial procedural activities, they are not only the principles of law, but also function as principles of the notarial procedure, i.e. notarial activities to perform notarial acts by notaries. Researchers of the notary examine the principles of notarial procedural law as the principles of notarial procedure, i.e. identifying them.

The significance of the principles of notarial procedure lies in the fact that they can be used as a means of resolving gaps in notarial procedural law. The most widespread classifications of the principles of the notarial procedure are studied. The author describes some principles of notarial procedural law. All the principles of the notarial procedure are interconnected and complementary. The principles of the notarial procedure are adjusted and modified in accordance with changes in state policy concerning notarial activities. The reasons for this are the corresponding changes in the state, in the legal regulation of notarial activities. The author argues that there is an extension of the types of principles of notarial procedural law.

Notaries in their daily notarial activities must adhere to the above principles in carrying out the notarial procedure to perform specific notarial acts.

Key words: principles, legality, secrecy of carrying out notarial acts.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що без основних засад або принципів не може обійтися будь-яка держава. Також на принципах побудована правова система України, яка, своєю чергою, встановлює основні засади для діяльності органів нотаріату держави, які покликані надавати нотаріальні послуги та вчиняти нотаріальні дії з метою захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.

Як правильно вказує І. Фріс [2, с. 121], значення принципів полягає, перш за все, в тому, що вони виступають «регулятором правозастосовної діяльності», у тому числі діяльності органів нотаріату, зокрема державних та приватних нотаріусів, під час учинення ними конкретних нотаріальних дій, тобто у нотаріальному процесі. Варто зауважити, що застосування конкретних процесуальних норм права нотаріусами можливе лише з урахуванням положень, які містяться у принципах нотаріально-процесуального права.

Це зумовлює потребу у дослідженні принципів нотаріального процесуального права, у тому числі поняття принципів, їх видів, а також характеристиці окремих принципів нотаріального процесу.

Стан опрацювання. Принципи нотаріального процесу зазвичай розглядаються у підручниках та посібниках із нотаріального права та нотаріального процесу.

Зокрема, слід відзначити праці В. Комарова та В. Баранкової, Н. Горбань, М. Дякович, С. Фурси та Є. Фурси,

Л. Сміян та Ю. Нікітіна, І. Череватенко, а також багатьох інших.

Однак переважно розглядаються принципи нотаріальної діяльності та недостатньо приділено уваги принципам саме нотаріального процесуального права. Також недостатньо опрацьованим залишається питання розширення видів принципів нотаріального процесу у незалежній Україні.

Метою статті є аналіз праць дослідників принципів нотаріального процесу, а також законодавчих актів, які регулюють нотаріальні процесуальні правовідносини.

Автор розглядає основні критерії класифікації принципів нотаріального процесуального права, а також характеризує окремі з них.

Виклад основного матеріалу. Нотаріальне процесуальне право є сукупністю та системою правових норм, предметом регулювання яких виступають суспільні відносини у сфері здійснення нотаріальної діяльності, що визначають процесуальний порядок здійснення нотаріальних проваджень.

Предмет нотаріального процесуального права складається з таких основних частин (складників):

1. це система процесуальних дій, які виконують нотаріальні органи держави, у тому числі державні та приватні нотаріуси, а також учасники – суб'єкти нотаріального процесу;

2. зміст та умови виконання процесуальних – нотаріальних дій (тобто нотаріальна форма укладення правочинів);

3. система цивільних процесуальних прав та обов'язків суб'єктів цивільно-нотаріальних правовідносин, які визначають зміст цивільно-нотаріальних процесуальних дій;

4. нотаріальні гарантії реалізації цивільних прав та обов'язків суб'єктів нотаріального процесу. Варто вказати, що законодавцем передбачено лише гарантії для нотаріусів у провадженні нотаріальної діяльності. При цьому головною гарантією для безпосередніх учасників нотаріального процесу є право на оскарження нотаріальної дії або визнання вчиненої нотаріусом нотаріальної дії недійсною.

Принципи нотаріального процесуального права – це основоположні засади, керівні ідеї та постулати, які виражені, в першу чергу, в нормативно-правових актах та які впливають зі змісту правових норм, нотаріальної та судової практики, нотаріальних звичаїв, правової доктрини, а також судових прецедентів.

Принципи нотаріального процесуального права не тільки основа, а й підґрунтя цілої системи норм нотаріального процесуального права. Вони виступають основою норм, які регулюють порядок учинення нотаріальних дій нотаріальними органами України. Також принципи нотаріального процесуального права здебільшого закріплені у нормах права або впливають із них.

Оскільки принципи нотаріального процесуального права реалізуються у нотаріальній процесуальній діяльності, то вони виступають не тільки принципами права, а й принципами нотаріального процесу, тобто провадження нотаріальної діяльності з учинення нотаріальних дій органами нотаріату.

Варто вказати, що дослідники нотаріату переважно розглядають принципи нотаріального процесуального права саме як принципи нотаріального процесу, тобто отожднюють їх.

Ми погоджуємося з думкою науковців, що принципи нотаріального процесу є складовою частиною принципів юридичного процесу, які, своєю чергою, є складовою частиною системи принципів українського права та які є об'єктивно зумовленими відносинами, які склалися у суспільстві.

Процесуальні принципи формуються у результаті вивіреної, аргументованої та обґрунтованої діяльності вповноважених суб'єктів, унаслідок пізнання закономірностей процесуальної діяльності. Вони слугують орієнтиром для сучасного процесуального законодавства, відображають тенденції розвитку юридичного процесу і виступають мірилом законності процесуальної діяльності вповноважених суб'єктів [2, с. 47]. Принципи процесу також визначають його сутність, зумовлюють мету та завдання як правореалізаційної, так і правотворчої, а також правохоронної діяльності [3, с. 49].

Заслугує на увагу думка І. Череватенко, яка стверджує, що класифікація принципів нотаріального процесу повинна мати два значення: наукове (тобто теоретичне) і, що головне, – практичне [4, с. 54].

Н. Горбань правильно стверджує, що принципи діють на всіх етапах учинення нотаріальних дій органами нотаріату, тобто нотаріального процесу, а також покликані відображати об'єктивні закономірності суспільного життя та, як правило, є закріпленими в нормах нотаріального та цивільного права або також впливають із чисельних правових норм [5].

На формування принципів нотаріального процесу впливають різні чинники, серед яких слід виділити вплив законодавства інших зарубіжних країн, особливо членів Міжнародного союзу нотаріату; узагальнення нотаріальної практики щодо вчинення нотаріальних дій; передовий досвід нотаріусів; судову практику, а також певні нові пропозиції, які роз-

роблені спільно науковцями та практикуючими нотаріусами щодо поліпшення нотаріального процесу [5].

Варто вказати, що принципи нотаріального процесуального права є невід'ємним складником цілої системи нотаріально-процесуальних правовідносин, які передусім спрямовані на реалізацію головних завдань нотаріальних органів – охорону, а також захист прав та свобод клієнтів, тобто осіб, які звертаються до них за отриманням нотаріальних послуг. Тому вказані принципи повинні відповідати принципам приватного права.

Принципи нотаріального процесуального права, як і принципи інших галузей права, можна поділити на декілька видів та за різними критеріями.

Аналізуючи праці дослідників принципів нотаріального процесу, варто вказати, що більшість учених, серед яких – В. Баранкова, В. Комарова, І. Череватенко, поділяє принципи нотаріального процесу за сферою поширення на дві або три великі групи.

Ми погоджуємося з авторами, що до першої групи класифікації відносяться загальноправові принципи нотаріального процесу, тобто принципи, які є характерними також для всіх інших галузей національного права.

На нашу думку, до другої групи принципів нотаріального процесу відносяться міжгалузеві принципи, які певною мірою є загальними також із цивільним процесом.

До третьої групи відносяться галузеві принципи нотаріального процесу, оскільки вони характерні тільки для провадження нотаріальній діяльності (щодо вчинення нотаріальних дій) [6, с. 91; 4, с. 53].

Наступну класифікацію принципів нотаріального процесу науковці проводять за функціональною ознакою та виділяють дві основні групи [6, с. 91].

До першої групи відносяться принципи нотаріального процесу, які передбачають організацію нотаріальної діяльності як такої, без якої не відбувається, як наслідок, сам нотаріальний процес. Таким прикладом є принцип доступу до професії нотаріуса та принцип законності надання нотаріальних послуг.

До другої групи відносяться принципи нотаріального процесу, які регулюють процес здійснення нотаріальної діяльності, тобто спосіб здійснення нотаріальних проваджень залежно від вчинюваної нотаріальної дії. До вказаних принципів, на нашу думку, варто віднести такі принципи: законності вчинення органами нотаріату нотаріальних дій; диспозитивності; принцип нотаріальної таємниці та ін.

Також принципи нотаріального процесу класифікують залежно від джерел їх закріплення. Ми погоджуємося з І. Череватенко, що така класифікація є однією з найбільш прийнятних.

До першої групи науковець відносить конституційні принципи. Дійсно, вказані конституційні принципи є основою для правового регулювання нотаріальної діяльності загалом та нотаріального процесу зокрема. Ми погоджуємося з Н. Ільєвою, що необхідно поглиблювати зміст конституційних принципів [7, с. 120].

Аналізуючи норми Конституції України щодо принципів нотаріального процесу, І. Череватенко виділяє такі принципи: верховенства права (ст. 8 Конституції України); рівності громадян перед законом (ст. ст. 21–24 Конституції України); пріоритетності прав та свобод людини та громадянина (ст. 3 Конституції України) [4, с. 54].

До другої групи відносяться галузеві принципи, тобто такі засади, які знаходяться в нормативно-правових актах певних галузей права, згідно з якими закріплено певні вищевказані принципи.

Слід указати, що також у нотаріальному процесі є принципи, які містяться у спеціальному нотаріальному процесуальному законодавстві та які, на нашу думку, варто віднести до третьої групи принципів нотаріального процесу.

Аналізуючи праці дослідників нотаріальної діяльності як радянської України, так і сучасної незалежної України, у тому числі В. Баранкової, В. Комарова [8, с. 100], С. Фурси, основними засадами нотаріального процесу виступають принципи: законності; обґрунтованості нотаріальних актів; диспозитивності; безпосередності; державної мови нотаріального провадження; сприяння нотаріусів громадянам, установам та організаціям щодо здійснення реалізації їхніх цивільних прав; таємниці вчинення нотаріальних дій.

Дещо іншу класифікацію принципів нотаріального процесу пропонує С. Фурса, яка здійснює поділ залежно від того, чи можуть бути вказані принципи використаними в «інших галузях права», на загальні та спеціальні.

До загальних принципів нотаріального процесу авторка відносить принципи: законності; доступності та гарантованості охорони і захисту безспірних прав як фізичних, так і юридичних осіб, які звертаються до нотаріальних органів; національної мови; сприяння фізичним та юридичним особам у здійсненні прав та інтересів, охоронюваних законом; обґрунтованості нотаріальних актів; диспозитивності.

До спеціальних принципів нотаріального процесу науковцем віднесено принципи: незалежності нотаріусів, безспірності нотаріального процесу, неупередженості нотаріусів, рівності «прав» всіх суб'єктів нотаріального процесу; нотаріальної таємниці, безпосередності, одноосібного прийняття рішення нотаріусом щодо вчинення конкретної нотаріальної дії [9, с. 105–106].

В останні роки відбувається розширення видів принципів нотаріального процесуального права. Так, новим принципом стає принцип діджиталізації, який набуває все більшого поширення та спрямовує до створення в Україні «електронного нотаріату». На нашу думку, відправним пунктом у запровадженні діджиталізації нотаріального процесу в державі слід уважати прийняття Наказу Міністерства юстиції України від 12 серпня 1996 р. № 21/5 «Про внесення доповнень до Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», яким з 1 жовтня 1996 р. було запроваджено вчинення певних нотаріальних дій на спеціальних бланках нотаріальних документів. Діяльність сучасних українських державних та приватних нотаріусів є неможливою без використання системи єдиних реєстрів України. Так, нотаріуси у провадженні нотаріального процесу зонайперше використовують єдині та державні реєстри інформаційної системи Міністерства юстиції України [10, с. 180–185].

Результатом нотаріальної діяльності виступають нотаріальні акти, які повинні складатися та посвідчуватися нотаріусами відповідно до чинного українського законодавства. Тому головним у провадженні нотаріальної діяльності, на нашу думку, а також на думку більшості дослідників нотаріального процесу, виступає принцип законності. На думку деяких із них, принцип законності у нотаріальному процесі є принципом верховенства права, оскільки цей принцип закріплений у ст. 8 Конституції України. Так, С. Фурса та Є. Фурса стверджують, що «принцип верховенства права – це принцип верховенства закону», що також визначає співвідношення закону та інших нормативно-правових актів [11, с. 69].

Таким чином, законодавство, яке регулює нотаріальний процес в Україні, повинно не лише прийматися на підставі Конституції України, а й відповідати вказаній Конституції.

Нагадаємо, що норми вказаного Основного Закону України є нормами прямої дії, зокрема щодо діяльності нотаріальних органів держави та щодо нотаріального процесу зокрема.

Н. Горбань зауважує, що принцип верховенства права не лише «не відображено у ЗУ «Про нотаріат» та пропонує його «відтворити» у вищевказаному законодавчому

акті. Має рацію автор, стверджуючи, що процес реалізації принципів нотаріального процесу дійсно має бути узгоджений зі специфікою самої «реалізації принципу верховенства права» [5].

Принцип законності у провадженні нотаріального процесу в Україні, на нашу думку, необхідно розглядати з трьох боків.

По-перше, це принцип законності надання нотаріальних послуг, тобто нотаріальні органи повинні здійснювати тільки ті нотаріальні дії, які передбачені чинним законодавством України, зокрема Цивільним кодексом України, Законом України «Про нотаріат», та не виходити за межі своїх повноважень. Зокрема, це стосується випадків учинення нотаріальних дій приватними нотаріусами, діяльність яких призупинена відповідно до чинного законодавства.

По-друге, провадження нотаріального процесу як нотаріусами, так і іншими квазінотаріальними органами здійснюється у правовому полі держави, тобто вчинені нотаріальні дії повинні відповідати чинному законодавству України, а в певних випадках і законодавству інших держав.

По-третє, не тільки органи, що уповноважені вчиняти нотаріальні дії повинні дотримуватися норм законодавства, такий самий обов'язок лежить і на тих фізичних особах – представниках юридичних осіб та держави, які звертаються до нотаріальних органів за вчиненням нотаріальних дій. На це зокрема, вказують норми ст. 2 Закону України «Про нотаріат», у якій наголошено, що правовою основою діяльності нотаріату в державі є Конституція України, Закон України «Про нотаріат», а також інші законодавчі акти України.

На дотримання нотаріусами принципу законності під час учинення нотаріальних дій законодавцем наголошено у Законі України «Про нотаріат» (ст. ст. 5, 7, 21, 39, 47, 49–51).

Правовою гарантією реалізації принципу законності у нотаріальному процесі є право (відповідно до ст. 50 Закону України «Про нотаріат») на оскарження нотаріальної дії або відмови у її вчиненні.

Принцип обґрунтованості нотаріальних актів вимагає, щоб вчинювані нотаріальні дії здійснювалися нотаріальними органами, зокрема нотаріусами, тільки на підставі дійсних обставин, що підтверджуються документами та відомостями. Наприклад, доказом спадково-родинних відносин має бути підтверджений документально на підставі не лише свідоцтва про державну реєстрацію смерті спадкодавця, а ще й свідоцтва про державну реєстрацію народження дочки померлого, свідоцтва про державну реєстрацію її шлюбу (у разі зміни прізвища), виданих державними органами реєстрації актів цивільного стану, або витяг із Державного реєстру актів цивільного стану громадян, який безпосередньо отримується нотаріусом, який учиняє нотаріальну дію. Принцип обґрунтованості закріплений у ст. ст. 42, 46, 47, 54, 55. Закону України «Про нотаріат».

Принцип рівності перед законом під час здійснення нотаріальної діяльності, перш за все, встановлений у ст. 24 Конституції України, де передбачено рівність усіх перед законом. Тобто кожна особа, яка звернулася до нотаріальних органів за вчиненням нотаріальних дій, не повинна мати привілеїв за будь-якими ознаками, зокрема щодо політичних, релігійних переконань, майнового стану, місця проживання та ін.

Варто вказати на те, що принцип рівності перед законом поширюється також на нотаріусів незалежно від того, чи вони є державними, чи займаються приватною нотаріальною практикою. Про це наголошено законодавцем у статті 1 Закону України «Про нотаріат», де зазначено, що документи, оформлені державними і приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу.

Мають рацію С. Фурса та Є. Фурси, що нотаріус не має жодних переваг порівняно із суб'єктами нотаріаль-

ного процесу, оскільки нотаріус є особою, яка покликана за законом (ст. 5 Закону України «Про нотаріат», так і за присягою) до вчинення нотаріальних дій та сприяння громадянам у вчиненні нотаріальних дій [11, с. 79].

Принцип диспозитивності в нотаріальному процесі полягає у тому, що тільки за зверненням певної особи починається та відбувається нотаріальне провадження. Як правило, нотаріальні органи вчиняють нотаріальні дії тільки за наявності письмової чи усної заяви такої особи, хоча законодавцем встановлено випадки, які передбачені законом, коли нотаріальні дії можуть відбуватися за ініціативою нотаріусів чи інших осіб. Прикладом винятку є життя нотаріусами заходів щодо охорони спадкового майна (ст. 60 Закону України «Про нотаріат»).

Принцип безпосередності передбачає, що під час учинення нотаріальних дій повинні бути присутніми всі учасники правочинів та не допускається вчинення нотаріальної дії нотаріусами у разі відсутності її учасників або їхніх уповноважених представників. Також нотаріуси зобов'язані: встановити особу учасників цивільних відносин та перевірити дійсність і законність пред'явлених документів, а за посвідчення правочинів перевірити справжність підписів учасників правочинів та інших осіб, які звернулися до нього.

Принцип сприяння громадянам, підприємствам, установам та організаціям у здійсненні їхніх прав і законних інтересів на практиці реалізується відповідно до ст. 5 Закону України «Про нотаріат» шляхом виконання нотаріусами обов'язку щодо роз'яснення прав та обов'язків учасників правочину, а також попередження ними суб'єктів нотаріального процесу про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична неопізнаність не могла бути використана їм на шкоду.

Ми погоджуємося з думкою науковців та практиків, що принцип таємниці вчинення нотаріальних дій найкраще відображає специфіку провадження нотаріальної діяльності нотаріальними органами держави.

Законодавець установлює, що нотаріальна таємниця є сукупністю відомостей, які отримані під час учинення

нотаріальних дій або у разі звернення до нотаріуса за нотаріальною консультацією зацікавленої особи, у тому числі щодо самої особи, її майна, а також щодо особистих майнових та немайнових права та обов'язків і т. д.

Про важливість даного принципу вказує те, що законодавцем до обов'язків нотаріуса відноситься збереження в таємниці відомостей, які одержані ним у зв'язку з учиненням нотаріальних дій. Окрім цього, даючи нотаріальну присягу, особа, якій уперше надано право займатися нотаріальною діяльністю, присягає зберігати професійну таємницю [12, с. 167–168].

Висновки. Принципи нотаріального процесуального права – це основоположні засади, керівні ідеї та постулати, які виражені передусім у нормативно-правових актах та які впливають зі змісту правових норм, нотаріальної та судової практики, нотаріальних звичаїв, правової доктрини, а також судових прецедентів.

Дослідники нотаріату розглядають принципи нотаріального процесуального права саме як принципи нотаріального процесу, тобто ототожнюючи їх.

Значущість принципів нотаріального процесу полягає у тому, що певною мірою принципи можуть застосовуватися як засіб урегулювання прогалин у нотаріальному процесуальному праві.

Вищевказаний перелік принципів нотаріально-процесуального права не можна вважати вичерпним.

Усі принципи нотаріального процесу пов'язані між собою та доповнюють один одного.

Принципи нотаріального процесу коригуються та змінюються відповідно до зміни державної політики у сфері нотаріату. Причинами цього є відповідні зміни у державі, у правовому регулюванні нотаріальної діяльності.

Нотаріуси у своїй щоденній нотаріальній діяльності під час здійснення нотаріального процесу з учинення конкретних нотаріальних дій повинні дотримуватися вищевказаних принципів.

Подальші розвідки полягатимуть у більш детальній характеристиці конкретних принципів нотаріального процесуального права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фріс І.П. До питання про принципи діяльності нотаріату в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 121–124.
2. Слинько Д.В. Юридичний процес: історія, теорія, практика : монографія. Харків : НТМТ, 2017. 415 с.
3. Слинько Д.В. Загальні принципи юридичного процесу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 1. С. 49–53.
4. Череватенко І. Принципи безпосередності та диспозитивності у нотаріальному провадженні щодо посвідчення безспірних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 53–57.
5. Горбань Н.С. Принципи нотаріального процесу в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2014. 21 с. URL : <https://mydisser.com/ua/avtoref/view/29073.html> (дата звернення: 22.06.2020).
6. Комаров В.В., Баранкова В.В. Нотариат и нотариальный процесс : учебник. Харьков : Консум, 1999. 240 с.
7. Ільєва Н.В. Принципи нотаріальної діяльності в Україні. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечнікова. Правознавство*. 2014. Вип. 1(22). Т. 19. С. 116–122.
8. Комаров В.В., Баранкова В.В. Нотариат в Україні : підручник. Харків : Право, 2011. 384 с.
9. Фурса С.Я. Теоретичні основи нотаріального процесу в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 ; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2003. 426 с.
10. Долинська М.С. Зародження діджиталізації нотаріальної діяльності в Україні. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні* : збірник матеріалів наук.-практ. конф., м. Львів, 6 грудня 2019 р. / за заг. ред. І.В. Красницького. Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 180–185.
11. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Нотариат в Україні. Теорія і практика : навчальний посібник. Київ, 2001. 975 с.
12. Долинська М.С. Нотариат : підручник. Львів : Ліга-Прес. 398 с.